

УДК 159.923.2:17.04-057.875
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-3-11>

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ

Шипко М. В.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри інженерної педагогіки
Національна металургійна академія України
просп. Гагаріна, 4, Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0003-3627-0646
shipkomaya@gmail.com*

Ключові слова: *етична свідомість, его-ідентичність, совісність, моральні судження, самоактуалізація, рефлексивність, автономність, саморегуляція, етична відповідальність.*

У статті представлено результати експериментального впровадження програми розвитку етичної свідомості студентів університетів. Поняття етична свідомість студентів університетів визначено як динамічне психічне утворення, наповнене моральними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, що диктуються специфікою індивідуальної етичності й моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою в самоактуалізації, потребою в прийнятті власної етико-моральної системи. Подано критерії розвитку для кожного компонента етичної свідомості студентської молоді: засвоєння моральних норм і категорій, суб'єктивізація моральної системи, осмисленість етичного бачення світу. Охарактеризовано дослідницьку вибірку, психодіагностичний інструментарій та організаційні аспекти програми. Мета програми розвитку етичної свідомості полягала в здійсненні систематичного й цілеспрямованого впливу на розвиток етичної свідомості студентської молоді за рахунок посилення визначених психологічних чинників (его-ідентичність, самоактуалізація, рефлексивність, автономність, саморегуляція, етичну відповідальність). Наведено та проаналізовано динаміку розвитку визначених параметрів у досліджуваних групах. Отримані дані довели, що структурні компоненти етичної свідомості піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми. У запропонованій програмі як фасилітуючий фактор актуалізації та розгортання позитивного впливу психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді виступає інтенсифікація моральної, особистісної та етичної рефлексії, активізація потреб в автономності й самоактуалізації, розвиток ясності Я-концепції, відповідальності й саморегуляції. Розроблена програма показала високу ефективність і підтвердила можливість актуалізації визначених психологічних чинників, цілеспрямоване посилення яких зумовлює розвиток структурних компонентів етичної свідомості (значень, смислів, чуттєвої тканини), що, у свою чергу, сприяє розвитку загального рівня етичної свідомості студентів університетів.

RESULTS OF THE EXPERIMENTAL IMPLEMENTATION OF THE ETHICAL CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT PROGRAM OF UNIVERSITY STUDENTS

Shypko M. V.

Ph.D. in Psychology,

Associate Professor at the Department of Engineering Pedagogy

National Metallurgical Academy of Ukraine

Gagarina Ave., 4, Dnipro, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3627-0646

shipkomaya@gmail.com

Key words: *ethical consciousness, ego-identity, conscientiousness, moral judgments, self-actualization, reflexivity, autonomy, self-regulation, ethical responsibility.*

The article presents results of the experimental implementation of the ethical consciousness development program of university students. The concept of the ethical consciousness of university students has been defined as a dynamic mental formation filled with moral meanings, senses and sensory content, dictated by the specifics of individual ethics and morality, as well as the social situation of development at student age – the need for self-actualization and adoption of own ethical and moral system. Criteria of development of each component of the student youth's ethical consciousness have been given: assimilation of the moral norms and categories, subjectification of the moral system, meaningfulness of the ethical vision of the world. The research sample, psychodiagnostic tools and some organizational aspects of the implemented program have been described. The purpose of the program was in realization of the systematic and purposeful impact on the development of students' ethical consciousness through the actualization of the certain psychological factors (ego-identity, self-actualization, reflexivity, autonomy, self-regulation, ethical responsibility). Dynamics of development of the definite parameters in the studied groups has been shown and analyzed. The obtained data have proven that structural components of the ethical consciousness can be subjected to developmental influence by implementation of the proposed program. The main facilitative agent of actualization and deployment of the positive influence of psychological factors of the ethical consciousness development is intensification of moral, personal and ethical reflection, activation of needs for autonomy and self-actualization, development of the self-concept clarity, responsibility and self-regulation. The elaborated program has shown a high efficiency and confirmed the possibility of actualization of the certain psychological factors, the purposeful strengthening of which leads to the development of ethical consciousness structural components (meanings, senses, sensory tissue), which, in turn, contributes to the general level of ethical consciousness of students.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична й економічна ситуація в Україні нині є такими, що інтереси національної безпеки, соціального та культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

Етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки й поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу й відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень

про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

У контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості молоді, зокрема студентів університетів, набуває особливої актуальності, адже саме молодь починає відігравати все більш значущу роль у житті суспільства, виробляючи нові риси культури і стандарти мислення, проявляючи конкурентоспроможність, готовність жити й трудитися в нових умовах.

Упровадження й обґрунтування категорії етичної свідомості до понятійного апарату сучас-

ної української психологічної науки здійснено В.В. Турбан [16], якою досліджено особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі. Науковцями також вивчено розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості [4; 12].

Російськими вченими досліджувалися теоретичні аспекти проблеми існування етичної свідомості [2], морально-ціннісна сфера свідомості й моральний вибір студента [3], психологічні механізми розвитку етичної свідомості особистості [1].

Вивчення етичної свідомості зарубіжних науковців представлені дослідженнями милосердя з точки зору етичного вибору, етичної ідентичності та свідомості [26], раннього етичного розвитку й освіти дітей [25], етичної свідомості корпоративних юристів [24] та підприємців і директорів [20], формування етичної свідомості масової культури [22] та соціально-етичної свідомості [17], теоретичним обґрунтуванням етичної парадигми людської свідомості [19].

Водночас у психолого-педагогічних працях відзначається дефіцит як експериментальних досліджень, так і теоретичних концепцій у вивченні етичної свідомості, зокрема психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. В умовах освітньої практики ця проблема є особливо значущою, адже в студентському середовищі присутні такі явища, як криза соціальної, особистісної та духовної ідентичності, яка призводить до втрати сенсу життя, споживчого погляду на освіту, перебільшення ролі матеріальних потреб, ігнорування соціальних норм поведінки, виникнення моральних конфліктів у віртуальному просторі [18; 21]. Визначення та дослідження психологічних чинників розвитку етичної свідомості сприятиме більш глибокому розумінню процесу її розвитку, створить теоретичні підстави для розробки практичних заходів цілеспрямованого розвитку етичної свідомості в студентському віці – у період оволодіння юнаком повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: цивільних, сімейних, професійно-трудова.

Мета статті – представити результати експериментального впровадження програми розвитку етичної свідомості студентів університетів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Роботи науковців з вивчення етичної свідомості охоплюють широке коло явищ, адже означений феномен є відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості із соціально-культурним середовищем, а також являє собою суб'єктивну сторону моралі. Етичну свідомість можна розглядати як форму індивідуальної свідомості, що проявляється в осягненні моралі

особистістю, рефлексії моральних (соціальних) норм, формуванні на цій основі власних поглядів і переконань [16].

Розвиток концепції свідомості О.М. Леонтьєва в системі теоретичних положень Н.Ф. Шевченко дає змогу розглядати структуру етичної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень і смислів – ядерних утворень етичної свідомості. Трикомпонентна структура етичної свідомості представлена змістом, що відображує специфіку індивідуальної етичності й моральності: значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій і вчинків [27].

Аналізуючи в науковій літературі дефініції поняття етичної свідомості у філософії [5; 7; 9], педагогіці [6] і психології [1; 2; 16], також беручи до уваги специфіку соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку [28], можемо констатувати, що поняття «етична свідомість студентів університетів» ми визначили як динамічне психічне утворення, наповнене моральними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, що диктуються специфікою індивідуальної етичності й моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою в самоактуалізації, потребою в прийнятті власної етико-моральної системи.

Результати проведеного нами емпіричного дослідження засвідчили, що розвиток етичної свідомості в студентському віці є недосконалим і недостатнім; у діяльності молодих людей превалює тенденція до відтворення соціальних норм і поведінкових стереотипів [15]. Водночас актуальними постають такі аспекти етико-морального розвитку, як осмислення особистістю етичних знань, емоційного переживання моральних норм і їх критичного осмислення, формування етичних домагань і перетворення їх у внутрішній регулятор поведінки та власну етичну активність. Зазначене зумовило необхідність розробити експериментальну модель, обґрунтувати й апробувати програму розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Мета програми розвитку етичної свідомості полягала в здійсненні систематичного й цілеспрямованого впливу на розвиток етичної свідомості студентської молоді за рахунок посилення визначених психологічних чинників. На основі теоретичного аналізу соціальної ситуації розвитку пізньої юності – ранньої дорослості – та його узгодження зі структурою етичної свідомості до цих чинників віднесено еґо-ідентичність, самоактуалізацію, рефлексивність, автономність,

саморегуляцію, етичну відповідальність. При моделюванні процесу розвитку етичної свідомості ми виходили з припущення, що актуалізація зазначених чинників сприятиме досягненню позитивної динаміки розвитку компонентів етичної свідомості. Для компонента *значення* критерієм розвитку належить засвоєння моральних норм і категорій, що виявляється в розвиненості моральних суджень. Для компонента *смисли* критерієм розвитку є суб'єктивація моральної системи, що виявляється у вираженості совісності, розвиненості духовних цінностей, морально-етичній відповідальності, спрямованості на добро. Критерієм розвитку компонента *чуттєва тканина* є осмисленість етичного бачення світу, що виявляється в індивідуальних значеннях категорій етики.

Зміст програми представлений такими модулями: I модуль – «Розвиток моральної та етичної рефлексії студентської молоді», метою якого є сприяння усвідомленню студентами моральних категорій й норм, сприяння формування осмисленого ставлення до них; II модуль – «Розвиток особистісної та етичної рефлексії студентської молоді», метою якого є сприяння осмисленню студентами власних цінностей, мотивів моральної поведінки; сприяння розвитку власної етико-моральної системи й усвідомлення вибору стратегій поведінки. Програма включала 13 занять, тривалістю по 4 академічні години кожне (загальний обсяг – 52 години).

Апробація програми проводилася на базі Національної металургійної академії України (м. Дніпро) серед студентів четвертого року навчання. Загальну вибірку формуального експерименту становили 64 респонденти: 32 особи становили експериментальну групу (ЕГ), у якій запроваджувалася психолого-педагогічна програма розвитку етичної свідомості, 32 особи увійшли до контрольної групи (КГ), де спеціальна розвивальна робота не проводилася. Контрольний зріз проведено наприкінці IV курсу навчання.

Психодіагностичний інструментарій становили такі методики: методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л.І. Анциферової) для дослідження засвоєння моральних норм і категорій; «Шкала совісності»

(авт. В.В. Мельніков, Л.Т. Ямпольський) задля з'ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм та етичних вимог; методика дослідження рівня морально-етичної відповідальності (авт. І.Г. Тимошук); методика для вивчення духовних цінностей особистості (авт. О.І. Кузнецова); методика «Добро і Зло» (авт. І.Л. Попов); математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм Statistica 6.0 (дисперсійний аналіз, непараметричні методи порівняння вибірок).

Перейдемо до аналізу результатів динаміки розвитку етичної свідомості студентської молоді за визначеними методиками та відповідно до структурно-змістової сутності етичної свідомості. У таблиці 1 представлено розподіл показників до проведення формуального експерименту, які є майже однаковими в експериментальній і контрольній групах.

Порівняльний аналіз динаміки показників за компонентами етичної свідомості (вираженість совісності, морально-етичної відповідальності, спрямованості на добро та розвиненість моральних суджень) до й після формуального експерименту показав, що в експериментальній групі порівняно із контрольною відбулися значні кількісні зміни.

На рис. 1 показано динаміку показників совісності в студентів протягом упровадження розвивальної програми, з якого зрозуміло, що показники зросли в експериментальній групі, а в контрольній – майже не змінилися.

Варто зауважити, що до формуального експерименту в обох групах досліджуваних переважав середній рівень розвитку совісності як внутрішнього морального імперативу поведінки. Для людей із середнім рівнем вираженості совісності зазвичай характерне дотримання соціальних норм і правил, вибіркова відповідальність, але водночас нестійкість моральних принципів, нерозвинена етико-моральна рефлексія.

Підвищення рівня совісності в молодих людей унаслідок участі в розвивальній програмі може бути ознакою розвитку в них моральних мотивів поведінки, тобто керування почуттям боргу у власних вчинках, дотримання етичних стандартів.

Таблиця 1

Показники етичної свідомості в студентів контрольної та експериментальної груп до впровадження розвивальної програми

Показники	Групи досліджуваних		U	Z	p
	експериментальна	контрольна			
Совісність	6,41 ± 2,49	6,94 ± 2,02	466	-0,61	0,54
Морально-етична відповідальність	5,69 ± 5,46	6,84 ± 4,64	386	-1,69	0,09
Спрямованість на добро	92,06 ± 8,75	94,72 ± 17,91	381	-1,76	0,07
Моральні судження	3,31 ± 1,49	3,44 ± 1,61	438	-0,99	0,32

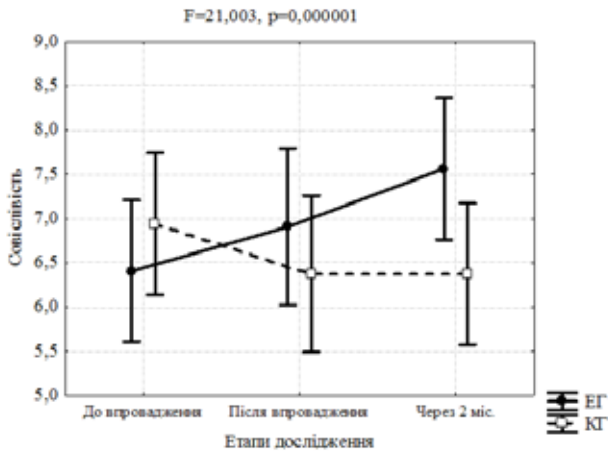

Рис. 1. Динаміка показників совісності в студентів протягом реалізації розвивальної програми

У студентів експериментальної групи також відзначено позитивну динаміку показників морально-етичної відповідальності протягом реалізації програми, тоді як у студентів контрольної групи показники відповідальності не змінилися протягом упровадження програми та згодом після неї (рис. 2).

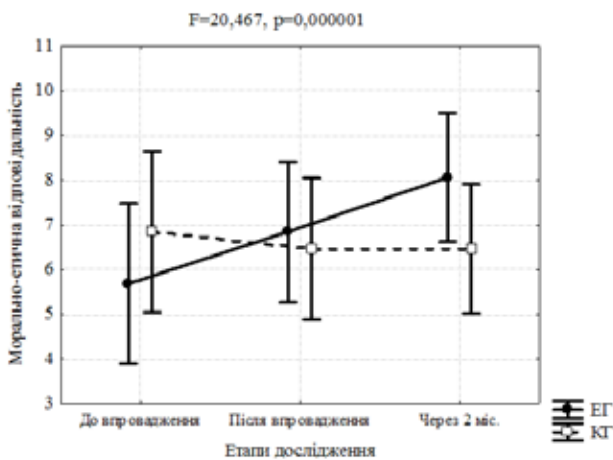

Рис. 2. Динаміка показників морально-етичної відповідальності в студентів протягом реалізації розвивальної програми

Отримані результати говорять про те, що в умовах розробленої нами програми збільшилася кількість досліджуваних, які усвідомлюють значимість своїх вчинків для суспільства, мають внутрішню свободу вибору та поведінки, здатні приймати моральні рішення. Такі молоді люди почали проявляти гнучкість морального мислення, уміння аналізувати свою моральну позицію та поведінку. Етична відповідальність виявляється

ключовою характеристикою етичної свідомості й загалом ознакою етичного розвитку особистості студентського віку [13].

На рис. 3 показано динаміку показників спрямованості на добро в студентів контрольної та експериментальної груп протягом упровадження розвивальної програми, з якого зрозуміло, що показники зросли в експериментальній групі, а в контрольній – майже не змінилися.

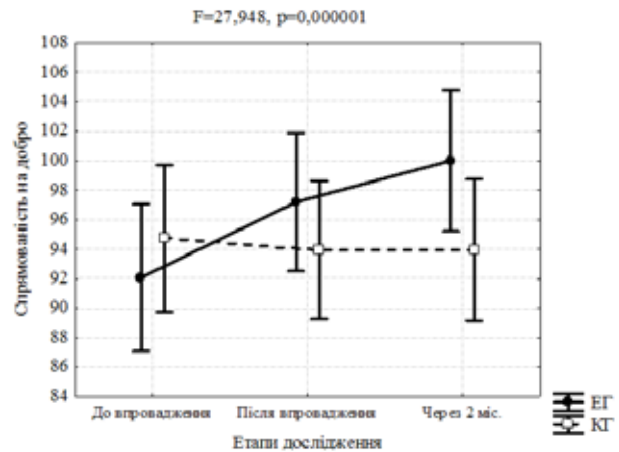

Рис. 3. Динаміка показників спрямованості на добро в студентів протягом реалізації розвивальної програми

На рівні психіки та її зовнішніх проявів Добро і Зло є органічними елементами настанов, мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій, уявлень і категоріальних структур індивідуальної свідомості. Їх наявність характеризує певний рівень розвиненості особистості, її свідомості й самосвідомості. Вони проявляються через ставлення до себе й інших людей у спілкуванні та діяльності. Добро і Зло, які включені в число особистісних цінностей, є найсильнішими детермінантами розвитку людини та її поведінки [11].

Отримані результати вказують на поступове ускладнення системи світорозуміння молодих людей, спроби оцінити все існуюче навколо з позицій добра і зла, розуміння щастя, справедливості й любові, що дає змогу встановлювати зв'язок власних вчинків із загальноприйнятою системою соціальних цінностей. Вибір певних моральних цінностей також дає можливість особистості надавати самооцінку своїй поведінці та її мотивам, з часом реалізуючи вихідну моральну позицію особистості.

На рис. 4 показано динаміку показників моральних суджень у студентів контрольної та експериментальної груп протягом апробації розвивальної програми, з якого зрозуміло, що показники зросли в експериментальній групі, а в контрольній – майже не змінилися.

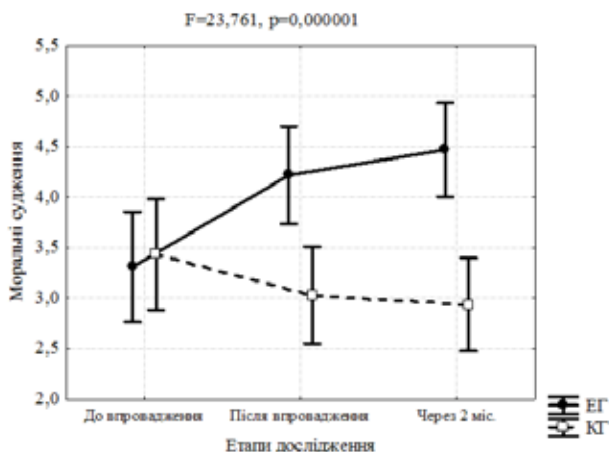

Рис. 4. Динаміка показників моральних суджень у студентів протягом реалізації розвивальної програми

Варто відзначити, що до формуального експерименту відсоткове співвідношення відповідей за рівнями морального розвитку у двох групах респондентів були майже однаковими; судження духовно-універсалістської стадії висловлювалися студентами досить рідко (6,64% – в ЕГ; 7,07% – у КГ). Після завершення формуального експерименту в експериментальній групі простежувалися динамічні зрушення за показниками морального розвитку. Так, зменшилася кількість незрілих суджень, які відносяться до доконвенціонального рівня морального розвитку. Водночас зафіксовано значне збільшення кількості суджень духовно-універсалістської стадії (постконвенціональний рівень), що вказує на розвиток автономної моралі молоді, усвідом-

лення, що зростає, того, що індивіди є окремими від суспільства об'єктами, що власна точка зору індивіда може мати пріоритет над точкою зору суспільства в цілому. За цими дослідженнями в контрольній групі помітних змін у показниках морального розвитку не відбулося.

Отримані результати є свідченням ефективності розвивальних заходів програми, спрямованих на засвоєння й усвідомлення моральних категорій і норм, розвиток морального мислення та рефлексії. Досліджувані почали більш критично оцінювати моральні норми, формулювати власні критерії моральності, розглядати закони як корисні, але гнучкі механізми, які в ідеалі можуть підтримувати загальний соціальний порядок і захищати права людини.

У таблиці 2 показано, що через 2 місяці після впровадження програми показники етичної свідомості в студентів контрольної та експериментальної груп статистично відрізняються. Студенти експериментальної групи характеризуються вищим рівнем совісності, спрямованості на добро, морально-етичної відповідальності й моральних суджень, ніж студенти контрольної групи за результатами відтермінованого порівняльного аналізу. Ці дані свідчать на користь довготривалого ефекту розвивальної програми.

У таблиці 3 показано, що через 2 місяці після впровадження програми показники етичної свідомості в студентів експериментальної груп статистично відрізняються. Студенти експериментальної групи хаактеризуються вищим рівнем совісності, спрямованості на добро, морально-етичної відповідальності й моральних суджень після впровадження порівняно з початком експерименту.

Таблиця 2

Показники етичної свідомості в студентів контрольної та експериментальної груп через 2 місяці після впровадження розвивальної програми

Показники	Групи досліджуваних		U	Z	p
	експериментальна	контрольна			
Совісність	7,56±1,66	6,37±4,73	385	2,04	0,05
Морально-етична відповідальність	8,06±4,17	6,47±3,98	353	2,13	0,03
Спрямованість на добро	100,00±7,67	93,94±17,60	344	2,26	0,02
Моральні судження	4,47±1,05	2,94±1,52	220	3,92	0,00

Таблиця 3

Показники етичної свідомості в студентів експериментальної групи до та через 2 місяці після впровадження розвивальної програми

Показники	Етапи експерименту		T	Z	p
	до	після			
Совісність	6,41±2,49	7,56±1,66	0	3,72	0,0001
Морально-етична відповідальність	5,69±5,46	8,06±4,17	0	3,62	0,0002
Спрямованість на добро	92,06±8,75	100,00±7,67	0	4,10	0,00004
Моральні судження	3,31±1,49	4,47±1,05	0	3,82	0,0001

Таблиця 4

Показники етичної свідомості в студентів контрольної групи до та через 2 місяці після впровадження розвивальної програми

Показники	Етапи експерименту		T	Z	p
	до	після			
Совісність	6,94±2,02	6,37±4,73	0	2,06	0,06
Морально-етична відповідальність	6,84±4,64	6,47±3,98	0	1,60	0,10
Спрямованість на добро	94,72±17,91	93,94±17,60	0	1,50	0,13
Моральні судження	3,44±1,61	2,94±1,52	0	2,36	0,02

У таблиці 4 продемонстровано, що через 2 місяці після впровадження програми показники етичної свідомості в студентів контрольної групи статистично не відрізняються від показників на початку експерименту.

Зазначене вказує на доцільність подальшого впровадження запропонованої програми до процесу навчально-виховної роботи студентів.

Висновки й перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Отримані дані довели, що структурні компоненти етичної свідомості піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми. Результати дослідження підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до положень якої розвиток етичної свідомості студентської молоді визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних чинників (его-ідентичність, самоактуалізація, рефлексивність, автономність, саморегуляція, етична відповідальність), а її функціонування буде більш успішним шляхом реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації

визначених психологічних чинників у процесі професійної підготовки.

У запропонованій програмі як фасилітуючий фактор актуалізації та розгортання позитивного впливу психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді виступає інтенсифікація моральної, особистісної та етичної рефлексії, активізація потреб в автономності й самоактуалізації, розвиток ясності Я-концепції, відповідальності й саморегуляції. Розроблена програма показала високу ефективність і підтвердила можливість актуалізації визначених психологічних чинників, цілеспрямоване посилення яких зумовлює розвиток структурних компонентів етичної свідомості (значень, смислів, чуттєвої тканини), що, у свою чергу, сприяє розвитку загального рівня етичної свідомості студентської молоді.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення специфіки розвитку етичної свідомості різних вікових груп; розробка психодіагностичного інструментарію дослідження етичної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности : дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01 / Новосибирский государственный педагогический университет. Новосибирск, 1999. 434 с.
2. Бездухов А.В. Проблема существования этического сознания учителя. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2013. Т. 15. № 2(3). С. 576–580.
3. Бездухов В.П., Жирнова Т.В. Нравственно-ценностная сфера сознания студента: диагностика и формирование : монография. Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 2008. 202 с.
4. Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка : навчально-методичний посібник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 72 с.
5. Гусейнов А.А. Понятие морали. *Этическая мысль* : журнал Института философии РАН. Вып. 4. Москва : ИФ РАН, 2003. С. 3–13.
6. Капустина Н.Г. Этическое сознание младших школьников. *Начальная школа плюс До и После : материалы о Школе*. 2006. № 3. С. 3–9.
7. Кобляков В.П. Этическое сознание : монография. Ленинград : ЛГУ, 1979. 224 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, 2005. 352 с.
9. Милтс А.А. Совесть. *Этическая мысль : научно-публицистические чтения*. Москва : Политиздат, 1990. С. 274–283.
10. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка. 2 изд. Москва : Академический проект, 2015. 480 с.
11. Попов Л.М. Добро и зло в этической психологии личности. Москва : Когито-Центр, 2008. 320 с.
12. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. 288 с.

13. Хомуленко Т.Б., Фоменко К.И., Головина Е.Ю. Духовный интеллект как детерминанта моральной ответственности личности. *Теория и практика управления социальными системами: философия, психология, педагогика, социология*. 2014. № 4. С. 51–57.
14. Шевченко Н.Ф. Теоретичні підходи до розуміння поняття «самоповага» в історичному поступі психологічного знання. *Наука і освіта*. 2015. № 11–12. С. 19–25. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B71N9BNNMs90eFY4WjBMWk1MZDA/view>.
15. Шипко М.В. Психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Харків, 2020. 24 с.
16. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2013. 487 с.
17. Alves M.A., Mello P.L. Moral consciousness, ethical community and the critics of the alienation in the Habermas. *Aufklärung: revista de filosofia*. 2016. № 3(2). 113–126.
18. Ethical consciousness in university organizations: a study from praxis as continuous training / M.E. Annia, J.V.V. Antunez, J.C.R. Pabon, R.I.R. Molina, Y.R. Martinez. *Revista Inclusiones*. 2018. № 5(4). P. 179–195.
19. Ardelean R. The Theoretical Legitimation of an Ethical Paradigm of Human Consciousness Nonseparability starting from the Scientific Paradigm of Quantum Theoretical Nonseparability. *Hermeneia*. 2020. P. 60–67. URL: http://hermeneia.ro/wp-content/uploads/2020/12/Hermeneia_25_2020.pdf#page=59.
20. D'Ars N.D. Ethical consciousness restored in Christian Entrepreneurs and Directors. *Social compass*. 2012. № 59(2). P. 159–172.
21. Fu Z.J., Sun L. Research on the Formation of Network Ethical Consciousness of College Students. *Proceedings of the 2012 5th International Conference on Social Science and Higher Education (ICSSHE) – Problem and Opportunity of Higher Education and Social Science Development*. Series: Advances in Social Science Education and Humanities Research. 2019. Vol. 336. P. 571–574.
22. He X.J. Mass Culture's Ethical Consciousness. *Proceedings of the 2012 International Conference on Management Innovation and Public Policy (ICMIPP)*. Chongqing, Peoples R China, 2012. Vols. 1–6. P. 3622–3625.
23. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. Vol. 2. San Francisco : Harper & Row, 1984. 768 p.
24. Moorhead R., Hinchly V. Professional Minimalism? The Ethical Consciousness of Commercial Lawyers. *Journal of Law and Society*. 2015. Vol. 42. Issue 3. P. 387–412.
25. Pollard I. Developmental Programming of Ethical Consciousness: Impact on Bioscience Ethics Education and Learning. *Philosophy Study*. 2013. Vol. 3. № 6. P. 431–442.
26. Shang B.W. Ethical Choice, Ethical Identity, and Ethical Consciousness: An Exploration of A Mercy from the Perspective of Ethical Literary Criticism. *Foreign Literature Studies*. 2011. № 33(6). P. 14–23. URL: https://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotal-WLXY201106004.htm.
27. Shevchenko N. Category of consciousness in modern psychological concepts. *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools*. 2017. № 1(19). P. 88–93. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/117/112>.
28. The Influence of the Professional Orientation of Students of Different Gender on Their Ideas of Happiness. *BRAIN / O. Stroianovska, L. Dolynska, N. Shevchenko, N. Andriiashyna, I. Melnyk, N. Tsybuliak. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020. T. 11. № 4. P. 51–71. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/brain/article/view/3234/2694>.

REFERENCES

1. Antilogova, L.N. (1999). Psikhologicheskiye mekhanizmy razvitiya npravstvennogo soznaniya lichnosti [Psychological mechanisms of the ethical consciousness development of the individual] : *Dctoral thesis*. Novosibirsk. 434 [in Russian].
2. Bezdukhov, A.V. (2013). Problema sushchestvovaniya eticheskogo soznaniya uchitelya [The problem of existence of the ethical consciousness of a teacher]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk – Izvestia of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. 15. 2(3). 576–580 [in Russian].
3. Bezdukhov, V.P. & Zhirnova T.V. (2008). Npravstvenno-tsennostnaya sfera soznaniya studenta: diagnostika i formirovaniye [The ethical and value spheres of the student's consciousness: diagnostics and formation] : monograph. Moscow. 202 [in Russian].
4. Bulakh, I.S. & Aleksyeyeva, YU.A. (2003). Rozvytok moral'noyi samosvidomosti osobystosti pidlitka [Development of moral self-consciousness of the teenager's personality] : Educational and methodical manual. Kyiv. 72 [in Ukrainian].

5. Guseynov, A.A. (2003). Ponyatiye morali [The concept of morality]. *Eticheskaya mysl' – Ethical thought*. 4. 3–13 [in Russian].
6. Kapustina, N.G. (2006). Eticheskoye soznaniye mladshikh shkol'nikov [Ethical consciousness of junior pupils.]. *Nachal'naya shkola plyus Do i Posle : materialy o Shkole – Primary school plus Before and After: materials about the School*. 3. 3–9 [in Russian].
7. Koblyakov, V.P. (1979). Eticheskoye soznaniye [Ethical Consciousness]: Monograph. L. : LGU. 224 [in Russian].
8. Leont'yev, A.N. (2005). Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow : Smysl, Akademiya. 352 [in Russian].
9. Milts, A.A. (1990). Sovest' [Conscience]. *Eticheskaya mysl' : Nauchno-publitsisticheskiye chteniya – Ethical thought: Scientific and journalistic readings*. Moscow : Politizdat. 274–283 [in Russian].
10. Piazhe, ZH. (2015). Moral'noye suzhdeniye u rebenka [Moral judgment in a child]. 2-ye izdaniye. Moscow : Akademicheskiiy proyekt. 480 [in Russian].
11. Popov, L.M., Golubeva, O.YU. & Ustin P.N. (2008). Dobro i zlo v eticheskoy psikhologii lichnosti [The good and the evil in the ethical psychology of personality]. Moscow : IP RAN. 240 [in Russian].
12. Savchyn, M.V. (2009). Moral'na svidomist' ta samosvidomist' osobystosti [Moral consciousness and self-consciousness of the individual]. *Drohobych : RVV DDPU im. Ivana Franka*. 288 [in Ukrainian].
13. Khomulenko, T.B, Golovina, Ye.YU. & Fomenko, K.I. (2014). Dukhovnyy intellekt kak determinanta moral'noy otvetstvennosti lichnosti [Spiritual intelligence as a determinant of a person's moral responsibility]. *Teoriya i praktyka upravlinnya sotsial'nymy systemamy – Theory and practice of social systems management*. Kharkiv. 4. 51–58 [in Russian].
14. Shevchenko, N.F. (2015). Teoretychni pidkhody do rozuminnya ponyattya «samopovaha» v istorychnomu postupi psikhologichnoho znannya [Theoretical approaches to understanding the concept of “self-esteem” in the historical progress of psychological knowledge]. *Nauka i osvita – Science and Education*, 11–12, 19–25. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B7IN9BNNMs90eFY4WjBMWk1MZDA/view> [in Ukrainian].
15. Shypko, M.V. (2020). Psykholohichni chynnyky rozvytku etichnoyi svidomosti student's'koyi molodi [Psychological factors of development of ethical consciousness of student's youth] : *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Turban, V.V. (2013). Stanovlennya etichnoyi svidomosti v ontogenezi [Formation of ethical consciousness in ontogenesis] : *Doctoral thesis*. Kyiv. 487.
17. Alves, M.A. & Mello, P.L. (2016). Moral consciousness, ethical community and the critics of the alienation in the Habermas. *Aufklärung: revista de filosofia*. 3 (2). 113–126. DOI: 10.18012/arf.2016.30417.
18. Annia, M.E., Antunez, J.V.V., Pabon, J.C.R., Molina, R.I.R., Martinez, Y.R. (2018). Ethical consciousness in university organizations: a study from praxis as continuous training. *Revista Inclusiones*. 5 (4). 179–195.
19. Ardelean, R. (2020). The Theoretical Legitimation of an Ethical Paradigm of Human Consciousness Nonseparability starting from the Scientific Paradigm of Quantum Theoretical Nonseparability. *Hermeneia*, 60–67. URL: http://hermeneia.ro/wp-content/uploads/2020/12/Hermeneia_25_2020.pdf#page=59.
20. D'Ars, N.D. (2012). Ethical consciousness restored in Christian Entrepreneurs and Directors. *Social compass*. 59 (2). 159–172. DOI: 10.1177/0037768612440955.
21. Fu, Z.J. & Sun, L. (2019). Research on the Formation of Network Ethical Consciousness of College Students. *Proceedings of the 2012 5th International Conference on Social Science and Higher Education (ICSSHE) – Problem and Opportunity of Higher Education and Social Science Development*. Series: Advances in Social Science Education and Humanities Research. Vol. 336. 571–574.
22. He, X.J. (2012). Mass Culture's Ethical Consciousness. *Proceedings of the 2012 International Conference on Management Innovation and Public Policy (ICMIPP)*. Chongqing, Peoples R China. Vols. 1–6. 3622–3625.
23. Kohlberg, L. (1984). The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. Vol. 2. San Francisco : Harper & Row. 768.
24. Moorhead, R. & Hinchly, V. (2015). Professional Minimalism? The Ethical Consciousness of Commercial Lawyers. *Journal of Law and Society*. Vol. 42, Issue 3. 387–412. DOI: 10.1111/j.1467-6478.2015.00716.
25. Pollard, I. (2013). Developmental Programming of Ethical Consciousness: Impact on Bioscience Ethics Education and Learning. *Philosophy Study*, Vol. 3, No. 6. 431–442.
26. Shang, B.W. (2011). Ethical Choice, Ethical Identity, and Ethical Consciousness: An Exploration of A Mercy from the Perspective of Ethical Literary Criticism. *Foreign Literature Studies*. 33(6), 14–23. URL: https://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotat-WLXY201106004.htm.